

* * *

A Companion to Ancient Greek Government, red. Hans Beck, Blackwell Companions to the Ancient World, Wiley–Blackwell, Malden, MA–Oxford–Chichester 2013, s. XVIII + 590.

„Wszyscy jesteście Grecami” powtarza się czasem za poetą Percy Shelleyem (1821), mając głównie na myśli — wbrew temu, co chciał prawdopodobnie wyrazić autor tych słów — bodaj najpopularniejszy obecnie na świecie ustrój polityczny, jaki w spadku po sobie pozostawili starożytni Grecy. Obraz Hellady — kolebki demokracji — jest jednak sporym uproszczeniem, nie każda bowiem polis grecka funkcjonowała na zasadzie obywatelskiego prawa do *archein kai archesthai*, do „rządzenia i bycia rządzonym” (Aristot. *Pol.* 1277a26–27) i nie każda grecka wspólnota zorganizowana była w polis. Jak bardzo różnorodny był krajobraz ustrojowy świata starożytnych Greków, jak bogata ich myśl polityczna i jak wysoce złożone mechanizmy i struktury życia publicznego, można przekonać się zaglądając do omawianego tu kompendium.

Bez wątplenia na uznanie zasługuje wydawnictwo Wiley–Blackwell, które w ramach jednej ze swoich serii wydawniczych — „Blackwell Companions to the Ancient World” — opublikowało już 44 (kolejnych kilka jest w druku) tomy, w kompetentny i przejrzysty sposób przedstawiających rozmaite aspekty świata starożytnego. O tym, jak bardzo potrzebne są tego rodzaju syntezy — zwłaszcza ze względu na kumulatywny charakter nauk humanistycznych i wobec nieustannego, olbrzymiego przyrostu literatury przedmiotu — nie trzeba chyba nikogo przekonywać. Zamyśłem tekstów zebranych w tych kompediach jest spójne i zwarte, a nade wszystko przystępne przedstawienie *status quaestionis* z zakresu określonego pola badawczego w taki sposób, by grupa docelowa tego rodzaju publikacji — głównie studenci i zainteresowani tematem niespecjaliści — była w stanie w krótkim czasie poznać problem bez konieczności przedzierania się przez tysiące stron specjalistycznych opracowań i źródeł.

Pod egidą Hansa Becka, profesora historii starożytnej na McGill University w Montrealu, wcale liczne grono (35) uznanych uczonych, wywodzących się z rozmaitych środowisk naukowych z różnych części świata (z USA, Kanady, Niemiec, Francji, Holandii, Danii i Nowej Zelandii), podjęło się przygotowania 32 rozdziałów, składających się na ten pokaźny tom. Książka podzielona została na siedem głównych części, do których doliczyć należy krótki wstęp pióra redaktora tomu oraz epilog (autorstwa Uwe Waltera), a ponadto zaopatrzona została w zbiorową bibliografię na końcu tomu, indeks ogólny, dwie mapy oraz trzynaście czarno–białych ilustracji.

Cztery teksty składające się na część I książki stanowią zwarte przegląd form życia politycznego w świecie greckim w ujęciu diachronicznym. Jonathan M. Hall zarysowuje pokrótce problem powstania i ewolucji polis (tak w miejskim, jak i w obywatelskim aspekcie tego terminu), władzy państwowej i urzędów w okresie archaicznym, zwracając przy tym uwagę na ważki problem roli sanktuariów w procesie formowania się państwowości: to administracja sanktuariów służyła za wzór dla formującej się polis. Dziesięć

cech kardynalnych klasycznej polis wylicza w kolejnym tekście Barry Strauss, przechodząc następnie — z szerszej i ogólniejszej płaszczyzny — do zarysowania przypadku Sparty, a przede wszystkim trzech faz rozwoju ateńskiej demokracji. Życie polityczne w okresie hellenistycznym rozgrywało się w dużej mierze na dworach królewskich, czego rezultatem było wytworzenie się specyficznej kultury i hierarchii społeczeństwa dworskiego — tę problematykę świetnie przedstawia Rolf Strootman. Nie oznacza to jednak, że wraz ze śmiercią Aleksandra Wielkiego nastąpił kres polis czy że znikła demokracja, wręcz przeciwnie — w dalszym ciągu istniało wiele poleis o ustroju demokratycznym, który jednak pod wpływem nowej sytuacji politycznej podlegał nieodzownym przemianom. Owe charakterystyczne cechy hellenistycznych demokracji stanowią przedmiot rozważań Hansa-Ulricha Wiemera.

Część II tomu poświęcona jest myśli politycznej starożytnych Greków. Świetny zarys początków refleksji nad państwowością, strukturami instytucjonalnymi i ustrojem w świecie Greków szkicuje Kurt A. Raflaub, koncentrując się głównie na okresie archaicznym, by następnie zwięźle ukazać jej rozwój w V w. p.n.e. i przedstawić teorię polityczną oraz myśl ustrojową, które się narodziły w okresie klasycznym. Dwa kolejne teksty stanowią analizę tekstualną (bez próby umiejscowienia tych teorii w kontekście polityczno-społecznym) dzieł dwóch czołowych myślicieli politycznych okresu klasycznego — Platona (Luc Brisson) i Arystotelesa (Peter L.P. Simpson). Centralne miejsce w części poświęconej refleksji polityczno-ustrojowej musi oczywiście przypaść — z racji jego teorii *anakyklosis* (cyklu rozwoju ustrojów) i teorii ustroju mieszanego — Polibiuszowi, którego koncepcje przedstawia Craig B. Champion. Dwa pozostałe rozdziały tej części traktują o jedynowładztwie w świecie greckim (znakomity tekst Nino Luraghi) oraz o teoretycznej, niekoniecznie jednak w pełni odbijającej rzeczywistość, dychotomii oligarchia / demokracja (Hartmut Lepin). Po tym treściwym przeglądzie teoretycznych koncepcji, zostały — w części III — przedstawione mechanizmy funkcjonowania poleis w postaci instytucji życia publicznego: Josine Blok poświęciła swój tekst rozważaniom o obywatelstwie, ciele obywatelskim i jego aktywności politycznej (*metechain* w polis i *metechain* w *politeia*); Alex McAuley przedstawił z kolei syntetyczne spojrzenie na urzędy w świecie greckim (i na tę specyficzną cechę demokracji bezpośredniej — podleganie czymś rządów i sprawowanie rządów wraz z innymi); kolejny esej (pióra Roberta W. Wallace'a) dotyczy innego istotnego gremium politycznego, jakim była rada (*boule*) — tak w poleis demokratycznych, jak oligarchicznych (ateńskie: rada Areopagu czy rada Pięciuset, rada Osiemdziesięciu w Koryncie, możliwe *boulai* w większych miastach tessalskich itd.); z kolei duet Domingo Avilés i David C. Mirhady zamieścił studium funkcjonowania trybunałów sądowych i sposobów rozwiązywania wewnętrznych konfliktów interpersonalnych (arbitraż).

Hasło „mechanizmy i procedury“ łączy zebrane w części IV artykuły. Michael Gagarin prezentuje diachroniczny szkic o historii i naturze prawodawstwa w społecznościach starożytnej Grecji oraz roli prawa w kształtowaniu się społeczności politycznych. Jedną z istotniejszych cech świadczących o demokratyczności ustroju był fakt losowania urzędników, a nie ich wyboru; procedurze losowania i roli przypadku poświęciła swój krótki esej Elizabeth Kosmetatou; tekstowi temu towarzyszy apendyks w postaci katalogu zachowanych maszyn do losowania (*kleroteria*) z Aten, Delos, Kamariny

i Paros. Procedury kontroli urzędników i innych aktywnych w *ta politika* obywateli oraz ich możliwe skutki (ostracyzm czy inne formy wygnania, usunięcie z urzędu, kary pieniężne itd.) omawia z kolei Pierre Fröhlich, który ponadto zwraca uwagę na istniejącą *de facto* „równowagę sił” pomiędzy organami polis (choć, jak przyznaje, sama koncepcja była Grekom obca) jako istotną cechę organizacji życia politycznego. Kierowanie sprawami polis przez tak liczne grupy obywateli wymagało intensywnej komunikacji: formy i funkcji formalnych (np. w Radzie, na Zgromadzeniu, w sądzie czy w poselstwie) oraz nieformalnych (przemowy na polu walki, wykłady sofistów, mowy podczas uct) wystąpień publicznych, ponadto zaś ograniczenia wolności wypowiedzi (*parrhesia*) i tychże przemówień literackie odzwierciedlenie, stanowią przedmiot analizy pióra Lorena J. Samonsa II.

Teksty zaprezentowane w V części kompendium poruszają zasadnicze zagadnienia związane z różnorakimi sferami funkcjonowania państwa: Frances Pownall przedstawia rozwój i omawia istotne aspekty działania administracji publicznej (porusza problem budownictwa publicznego, lecz także rolę liturgii). Edukacji i procesom socjalizacji przyszłych obywateli, koncentrując się przede wszystkim na instytucji efebii, poświęciła swój esej Lynn Kozak. Tak ważne dla życia wszystkich organizmów politycznych starożytnej Grecji problemy, jak wojna oraz podatki i finanse, są z kolei tematem dwóch kolejnych szczegółowych syntez (pierwszej pióra Johna Serrati, drugiej — Vincenta Gabrielsena). Na uwagę zasługuje ciekawy tekst Roberta Hannah, dotyczący ważnego dla naszego rozumienia funkcjonowania państwa, a nieuwzględnianego często w analizach instytucji politycznych, problemu metod mierzenia i organizacji czasu. Część tę kończy tekst Pierre’a Bonnechere’a o roli wyroczni w życiu publicznym greckich społeczności (głównie Aten), m.in. w podejmowaniu decyzji politycznych przez poleis od okresu klasycznego po schyłek hellenistycznego.

Myśl przewodnią tekstów części VI wyraża ogólne sformułowanie „Przestrzeń i pamięć”, a tego rodzaju fraza z pewnością przyciągnie uwagę czytelników zainteresowanych nowymi trendami w naukach humanistycznych (*spatial* i *mnemonic turns*). Na temat związku pamięci społecznej z pojmowaniem przestrzeni (przestrzeń publiczna jest bowiem przestrzenią naznaczoną wspomnieniami istotnymi dla wspólnoty polis) pisze Charles W. Hedrick, Jr. Niektóre poleis (Gortyna, Iasos czy Halikarnas) przechowywały istotne dla społeczności dokumenty „w pamięci” specjalnych urzędników (zwanymi *mnemones*), inne jednak zaadaptowały w celu przechowywania publicznych dokumentów pewne części publicznych budynków (np. świątyń) czy całe budowle (na określenie archiwum stosowano wiele terminów: *koinon grammateion*, *grammatophylakion* czy *archeion*) — o tym „epigraficznym aspekcie” funkcjonowania greckich poleis traktuje bogaty tekst Adele C. Scafuro, podejmującej dyskusowane obecnie intensywnie zagadnienia piśmienności, wykonywania i przechowywania kopii dokumentów czy tychże dokumentów publicznego i materialnego aspektu (gdzie wystawiano? Na jakim materiale je sporządzano? Czy stele z inskrypcją traktowano jako tekst, czy jako monument?). Posągi, reliefy dekorujące niektóre stele z dokumentami państwowymi czy malarstwo wazowe służyły również w znacznej mierze do wyrażania idei politycznych — Jenifer Neils interesująco przedstawia tę problematykę, przywołując wiele przykładów w zależności od ustroju polis. Pamięć społeczna kształtuje się w procesie socjalizacji, stąd tak

istotna rola wszelkiego rodzaju świąt poliadycznych i kolektywnego obchodzenia istotnych dla wspólnoty rocznic. One to nadawały ramy życiu publicznemu i wspierały poczucie tożsamości zbiorowej. Na ten temat pisze Pauline Schmitt Pantel.

Polis nie była jednak jedyną znaną Grekom formą organizacji życia wspólnotowego, a owe inne czy alternatywne formy przedstawione zostały w części VII. Peter Funke opisuje amfiklionie, związki różnych organizmów politycznych (głównie *ethne*, ale od pewnego momentu również *poleis*) skupionych wokół określonego sanktuarium; z kolei Jeremy McInerney przedstawia pokrótce wspólnoty bez centrum miejskiego (*ethne*) i przede wszystkim państwa federalne (*koina*) świata greckiego, przy analizie których wspomaga się perspektywą *network theory*. Cechy charakterystyczne i *modi operandi* różnego rodzaju sojuszy międzypaństwowych (Związku Peloponeskiego, Morskiego, Hellenów itp.) stanowią z kolei temat rozważań autorstwa Thomasa Figueiry i Seana R. Jensa. W ostatnim artykule tej części Sheila L. Ager opisuje mechanizmy rozwiązywania konfliktów międzypaństwowych i sposoby utrzymywania *koinē eirēne*.

Nieodzowną cechą każdego rodzaju pracy zbiorowej jest różny poziom składających się na nią tekstów: niemal zawsze znajdują się obok siebie teksty znakomite i nieco mniej udane, artykuły przejrzyste i bardziej hermetyczne, czy też bogato udokumentowane i pełne *argumenta ex auctoritate*. Dotyczy to w pewnej mierze również omawianego tu kompendium. Próby syntezy pewnych zagadnień zawsze niosą ze sobą niebezpieczeństwo czy to potraktowania zupełnie różnych zjawisk tą samą miarą bez ich chronologicznego przyporządkowania¹, czy to przedstawienia w kwestiach wątpliwych jednej jedynej interpretacji bez zaznaczenia, że rzecz jest przedmiotem naukowych sporów². W przypadku licznego grona niezależnie od siebie pracujących autorów dochodzi ponadto moż-

¹ Tytułem przykładu warto wspomnieć opis (pióra Ch.W. Hedricka Jr.) otoczenia budynków publicznych na agorze pod koniec V w. p.n.e., w którym autor wspomina o znajdującym się w pobliżu metrounu pomniku herosów eponimów fyl (op. rec., s. 394). W istocie monument ów znajdował się w tym miejscu, ale dopiero od lat trzydziestych lub początku dwudziestych IV w., gdzie zaś się wcześniej znajdował — nie wiemy (wspomina o tym zresztą w tym samym tomie J. Neils, ibidem, s. 425). Podobne rozmycie chronologiczne można odczuć przy lekturze tekstu A. McAuleya, zwłaszcza gdy pisze o *theorikon* (ibidem, s. 183) i N. Luragiego, gdy wspomina on o powszechnym odczuciu niechęci wobec tyranów (ibidem, s. 131).

² Niech za przykład posłuży tekst R.W. Walla ce'a, w którym jako powód uchwalenia prawa Eukratesa (337/336 r. p.n.e.) podaje on niepokój demosu przed odrodzeniem się konserwatywnych, antydemokratycznych zapatrywań członków Areopagu i wskutek tego strach ludu przed działaniami Areopagu, mogącymi sprzyjać zaprowadzeniu w Atenach tyranii (op. rec., s. 202). Jednakże wedle obecnej *communis opinio* cel uchwalenia tego *nomos* był diametralnie inny: widzi się w tym prawie środek mający na celu ochronę Areopagu przed koniecznością wspierania nowego reżimu w przypadku przewrotu, zwłaszcza że — jak wykazują nowe badania — nastawienie polityczne większości Areopagitów po Cheronei było prawdopodobnie raczej antymacedońskie (vide C.–J. Schwenk, *Athens in the Age of Alexander. The Dated Laws & Decrees of the „Lykourgan Era” 338–322 B.C.*, Chicago 1985, s. 41; J. Engels, *Das Eukratesgesetz und der Prozeß der Kompetenzerweiterung des Areopages in der Eubulos- und Lykurgära*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik”, t. LXXIV, 1988, s. 203 oraz D.A. Teegarden, *Defending Democracy: A Study of Ancient Greek Anti-Tyranny Legislation*, dysertacja, Princeton University 2007, s. 126).

liwość powtórzeń i ma to miejsce również, chociaż rzadko, w recenzowanej książce. Tom — co jest cechą charakterystyczną domu wydawniczego Wiley–Blackwell — wydany został bardzo starannie, w twardej okładce z obwolutą i w estetycznej szacie graficznej, choć nie udało się uniknąć drobnych błędów o charakterze literówek. Oczywiście drobne potknięcia edytorskie w żadnej mierze nie umniejszają wartości merytorycznej omawianego tu tomu, mogą jednak w niektórych przypadkach wywołać pewne nieporozumienia.

Z konieczności dyktowanej sytuacją źródłową większość tekstów jest atencentryczna, jednak docenić należy starania i wysiłek autorów, by wyzwolić się spod hegemonii Aten i włączyć w wykład — przy każdej możliwej okazji — przykłady z innych poleis świata greckiego. Można by w tym miejscu wyliczać brak omówienia zagadnień, które w kompendium o strukturach i formach organizacji życia wspólnotowego oraz mechanizmach jego funkcjonowania powinny zostać choćby wspomniane (rola niewolników publicznych, metody identyfikacji obywateli, piśmienność urzędników, znaczenie i rola demagogów/polityków itp.), ale tego rodzaju zarzut byłby raczej słabo uzasadniony — podobne publikacje nie prezentują przecież summy wiedzy i nie mogą rościć sobie prawa do kompletności. Docenić raczej należy dokonany z różnych punktów widzenia i przedstawiający najistotniejsze aspekty wykład o myśli i praktyce politycznej (wziąwszy zwłaszcza pod uwagę różnorodność ustrojową społeczności) Greków od epoki archaicznej po schyłek hellenistycznej.

W sumie otrzymujemy więc wyważony i w kompetentny sposób przeprowadzony przegląd niezwykle złożonej problematyki, którego lektura z pewnością zadowoli studentów i szersze grono zainteresowanych tą tematyką, a być może — zważywszy na fakt, że teksty te mogą być w równej mierze systematyzujące, co inspirujące — także specjalistów. Przygotowanie publikacji o takim rozmachu wymagało z pewnością nie lada wysiłku, który — należy mieć nadzieję — zostanie przez czytelników doceniony.

Rafał Matuszewski
Ruprecht–Karls–Universität Heidelberg
Seminar für Alte Geschichte und Epigraphik

Tomasz Michał Gronowski, *Spór o tradycję. Cluny oczyma swoich i obcych: pomiędzy pochwałą a negacją*, Źródła Monastyczne. Monografie 1, TYNIEC Wydawnictwo Benedyktynów, Kraków 2013, s. 416.

Zainteresowania badawcze Tomasza Michała Gronowskiego OSB koncentrują się na historii życia cenobialnego w średniowieczu oraz na dziejach jego rodzimego opactwa benedyktynów w Tyńcu; poprzednia monografia autora dotyczyła właśnie wspólnoty tyńieckiej w średniowieczu. Badając kwestie polskiego średniowiecza, zwłaszcza wcześniejszego, nie sposób nie sięgać do obcego materiału porównawczego,